

Documentary Review of Razavi's Hadith Sharḥ Šadr (Mental Capacity) and Analysis of Its Implications to Prove the Rule of Tolerance in the Reasons of the Sunan

Alborz Mohaghegh Garfami¹, Seyed Ali Delbari², Seyedeh Seddighe Eslami Zeydanlo³

1. Master of Quranic Sciences and Hadith, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran: Mohaghegh.gr@gmail.com

2. Associate Professor of the Department of Quranic Sciences and Hadith, Razavi University of Islamic Sciences, and external course instructor at Mashhad Seminary, Mashhad, Iran (corresponding author): delbari@razavi.ac.ir

3. Ph.D student in Criminal Jurisprudence, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran: cvbhtfbrd@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:

Research Article

Article History:

Received:

May 23, 2022

In Revised Form:

July 23, 2022

Accepted:

September 29, 2022

Published Online:

May 21, 2024

Keywords

One of the fields of guidance of Imam Reza (as) is the explanation and interpretation of the divine verses. Among the precious legacy of hadith left by that infallible Imam (as), there is a hadith in the interpretation of verse 125 of Surah An'ām. Shia scholars have placed this hadith among the hadiths entitled "*Akhbār man Balāgh*", and other scholars have cited this hadith in fundamental fields. This research is based on a descriptive-analytical method and using library sources in order to measure the correlation of this hadith with the rule known as tolerance in the evidence of traditions. For this purpose, first of all, the validity of the document of this hadith has been analyzed. In the next step, the significance of this hadith on the principled approach to the rule of tolerance in non-mandatory rulings has been explained and criticized. Then, other scholars' perception of this narrative has been examined in a theological approach. The chosen approach of the writing is that the above-mentioned hadith is the expression of Allah's special guidance to the servants who have accepted the formative and legislative guidance. In this case, divine guidance makes them successful in understanding and accepting the teachings of religion and expands their intellectual horizon and practical sphere. In other words, the verbal interpretation of some of this hadith is only one of the examples of creating peace of mind when doubting whether the authentic hadith is true.

Razavi Hadith, Mental Capacity, Tolerance in the Evidence of Sunan, Serendipity Guidance.

Cite this The Author (s): Mohaghegh Garfami, A., Delbari, S. A., Eslami Zeydanlo, S. S., (2024). Documentary Review of Razavi's Hadith Sharḥ Šadr (Mental Capacity) and Analysis of Its Implications to Prove the Rule of Tolerance in the Reasons of the Sunan: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 1, Spring 2024, Serial Number 45- (113-136)-DOI: [10.22034/farzv.2022.343836.1767](https://doi.org/10.22034/farzv.2022.343836.1767).

Introduction

One of the most frequent rules in jurisprudence, which originates from the science of principles, is called the rule of tolerance in Sunan evidence. The most important reason for this rule is based on a collection of news called "Akhbar Man Belgh". One of the news that the scholars of Imamiyyah seek to benefit from when arguing to prove the mentioned rule is a news that the late Sadouq narrated in his documents as follows: Hamdan bin Suleiman says: I asked Hazrat Reza (a.s.), the meaning of this What is the meaning of the verse "Whoever God wants to guide, He makes him satisfied and pleased to Islam, ready to accept Islam, and whoever He doesn't want to be saved from going astray, He narrows his chest very much?" He said: Whoever God wants, because of May the faith he had in this world guide him to the paradise of the hereafter, it prepares and satisfies him for surrendering to God and trusting him, as well as peace and tranquility from the rewards promised by God, so that he finds peace of mind. And whoever He wants, because of disbelief and disobedience in this world, deprives him of the Paradise of the Hereafter, He makes him miss and discourage him so that in the state of disbelief, he becomes doubtful and anxious in his heart's belief. as if he wants to rise in the sky. God puts such abomination and impurity on those who do not believe." The main purpose of this essay is to find the validity of the document and examine the content of this hadith.

Commentators have talked about the concept of Sharh al-Sadr in the Holy Qur'an and various interpretation traditions. Various articles have also paid attention to this concept. Various studies have been done about the rule of tolerance in Sunan evidence.

To explain the discussed hadith and its relationship with the rule of tolerance, the meaning of the rule and the main concepts of the hadith must be explained. This research deals with the semantic analysis of the hadith and explaining its connection with the principle of tolerance.

The rule of tolerance in Sunan evidence is known as a rule of interest to jurists and hadith scholars, according to which it is permissible to use weak reports of chain of transmission for non-obligatory acts. This rule is justified based on the news of my speech, consensus, guidance of intellect and famous practice. This rule has been examined in jurisprudential and principled proofs and different chapters with different titles have been opened for it.

Akhbar Man Balgh, on the basis of which this rule is justified, is the subject of discussion and disagreement among the believers of this rule. Some consider this news to be limited only to rewarding actions, while others see the scope of this rule as wider. Some scholars consider this rule to be fundamental, while others consider it a theological aspect.

Regarding the concept of Sharh al-Sadr, this term is interpreted to mean preparing

the heart to accept the truth and not to oppose it. This concept has been interpreted in the Qur'an as an allusion to the readiness to accept faith and pay attention to Islamic teachings. In addition, there is also the concept of narrow chest, which refers to narrow-mindedness and non-acceptance of rights.

These important concepts and rules are very important in Islamic jurisprudence and interpretation, and their careful examination can help in a deeper understanding of Islamic principles and rulings.

Methods

The present research is based on analytical-descriptive method and with the help of library sources, in order to measure the correlation of this hadith with the rule of tolerance in the Sunan evidences.

Discussion and conclusion

Examining the text of Imam Reza's (pbuh) commentary on verse 125 of Surah An'am from the book *Ayoun Akhbar al-Reza* (pbuh) written by Sheikh Sadouq, one of the elders of the Imamiyyah, shows that this document is of a complete type and without any inflection. The narration of Imam Reza (AS) has been reported by three narrators. Of these three narrators, Hamdan bin Sulaiman has been explicitly authenticated, and trusting two other narrators, Abdul Wahid bin Muhammad bin Abdus and Ali bin Muhammad bin Qutaiba Neishaburi, points to their authentication based on the compilation of evidence and the criteria of hadith validation.

Considering the authenticity of the narrators and trust in them, we can conclude that the source of this hadith is connected and correct in terms of the reliability of a document and an informant, so it is valid and reliable.

There are different views on the meaning of hadith. Some muhaddith scholars have evaluated this hadith as a guide to create a calm heart when in doubt, while others consider it as a measure to be aware of benefiting from divine guidance. Also, some others have used this hadith with the approach of knowledge of principles to prove the rule of tolerance in the evidence of the Sunan, and it has been used as an expression of creating confidence in benefiting from the rewards contained in unreliable news.

Some people have used this hadith to dispel doubts from the obligee when he doubts whether authentic news is in accordance with reality, and they believe that this hadith is the obligee's benefit from God's special forgiveness to strengthen his belief in the meaning of authentic news that there is doubt in their conformity with reality. There is.

Based on the findings of the research, this hadith cannot be used in a principled approach; Because the rational rule of non-obligation to non-authentic news prevents action on the content of weak news, which is only a specific result for action.

Falsification of Ithhab as a secondary is also problematic; Because from the phrase “Kaan Laho Ajroho”, in the news of Man Balgh, it is clear that the central issue is the same external action, not the action bound to another principle, such as the maturity of the reward. Sheikh Baha’i’s argument regarding the increase of a person’s ability to perform rewarding actions will be based on the fact that knowing the result of doing a specific action has been obtained in a reliable way; Not that invalid methods cause such motivation.

In the theological approach, some believe that the news of Man Balgh, in the position of expressing the cancellation of the conditions required for the authenticity of a single news, are not mandatory in rulings; Rather, they are the only guide to benefiting from God’s grace for any action that has been obtained through authentic news. In this view, Man Balgh news will play a role in removing anxiety and increasing believers’ faith in God’s grace, in practice, like all other reliable news.

In the end, in order to understand the meaning of verse 125 of Surah An’am and Razavi’s interpretive narration below it, he explained the concept of guidance in the semantic network of the Holy Quran and concepts such as formative guidance, natural guidance, intellectual guidance, legislative guidance, extra-ordinary guidance, radiant guidance and guidance to Sui has mentioned the rewards. These concepts show that afazi leadership will include people who have stepped on the path of leadership and have tried.

According to this research, the hadith in question is an expression of special divine guidance in various fields and levels of religiosity. One of its examples is having peace of mind regarding doing actions that, despite obtaining trust or suspicion through valid means, there is doubt about their conformity with reality. Based on this, the chosen approach is an extension of the aforementioned concept in the verbal approach. Therefore, this research has come to the conclusion that the discussed hadith is in the position of expressing special divine guidance in various fields and levels of religiosity, and this hadith can be used to strengthen beliefs and perform religious actions.

بررسی سندی حدیث رضوی شرح صدر و واکاوی در دلالت آن برای اثبات قاعده تسامح در ادله سنن

البرز محقق گرفمی^۱، سیدعلی دلبری^۲، سیده صدیقه اسلامی زیدانلو^۳

Mohaghegh.gr@gmail.com

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه:

delbari@razavi.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآنی و حدیث دانشگاه علوم اسلامی رضوی و مدرس درس خارج حوزه علمیه مشهد، مشهد، ایران. رایانامه:

cvbhtfbrd@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری فقه جزا، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه:

چکیده

اطلاعات مقاله

یکی از عرصه‌های هدایتگری حضرت امام رضا(ع)، تبیین و تفسیر آیات الهی است. در میان میراث گران‌بهای حدیثی برجای مانده از آن پیشوای معصوم، روایتی در تفسیر آیه ۱۲۵ سوره انعام وجود دارد. محدثان شیعی این خبر را در زمرة اخباری با عنوان «اخبار من بَلَّغ» جای داده‌اند و دانشورانی دیگر به این حدیث، در عرصه‌های اصولی استناد جسته‌اند. این پژوهش به روش تحلیلی توصیفی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای در پی ارتباط سنجی این حدیث با قاعده‌ای است که با عنوان تسامح در ادله سنن شهره است. به این منظور، ابتدا میزان اعتبار سند حدیث کاویده شده است. در گام پسین، میزان دلالت این حدیث بر رویکرد اصولی به قاعده تسامح در احکام غیرالزامی، تبیین و نقد شده است. پس آن‌گاه، برداشت دانشورانی دیگر از این روایت، در رویکردی کلامی بررسی شده است. رویکرد برگزیده نوشتار آن است که حدیث پیش‌گفته در مقام بیان هدایت ویژه الهی بر بندگانی است که پذیرای هدایت تکوینی و تشریحی بوده‌اند. در این حالت، هدایت الهی سبب توفیق ایشان در فهم و پذیرش آموزه‌های دین می‌شود و افق فکری و سپهر عملی ایشان را می‌گستراند. به دیگر سخن، برداشت کلامی برخی از این حدیث، تنها یکی از مصادیق ایجاد دل‌آرامی و سکون نفس در هنگامه تردید به مطابقت خبر معتبر با واقع خواهد بود.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۳/۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۱/۵/۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۷/۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۳/۰۱

حدیث رضوی، شرح صدر، تسامح در ادله سنن، هدایت افاضی.

کلیدواژه‌ها

استناد: محقق گرفمی، البرز، دلبری، سیدعلی، اسلامی زیدانلو، سیده صدیقه: (۱۴۰۳). بررسی سندی حدیث رضوی شرح صدر و واکاوی در دلالت آن برای اثبات قاعده تسامح در ادله سنن: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۱، تابستان، شماره پیاپی ۴۵ - (۱۳۶-۱۱۳).
[DOI:10.22034/farzv.2022.343836.1767](https://doi.org/10.22034/farzv.2022.343836.1767)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. طرح مسئله

گستره گران بهای احادیث معصومان علیهم السلام، دربردارنده مجموعه‌ای از انواع دلالت‌هاست که بهره‌گیری از هر یک از آن‌ها، برای پی‌ریزی بنیان‌های شناختی، زیستی، عقیدتی و نیز بنا نهادن قواعد علوم اسلامی نقش آفرین خواهد بود. یکی از قواعد پربسامد در دانش فقه که از علم اصول سرچشمه می‌گیرد، قاعده تسامح در ادله سنن نام دارد. مهم‌ترین دلیل این قاعده بر مجموعه‌ای از اخبار با نام «اخبار من بلغ» بنا نهاده شده است. یکی از اخباری که دانشوران امامیه هنگام استدلال بر اثبات قاعده یاد شده، از آن سود می‌جویند، خبری است که شیخ صدوق به اسناد خویش آن را از امام رضا علیه السلام با این عبارت گزارش کرده است: «حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ دُوسِ الْعَطَّارُ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ قُتَيْبَةَ النَّيْسَابُورِيُّ عَنْ حَمْدَانَ بْنِ سُلَيْمَانَ بْنِ النَّيْسَابُورِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ. قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ مَنْ يُرِدُ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا قَالَ مَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَأْمَانَهُ فِي الدُّنْيَا إِلَى جَنَّتِهِ وَ دَارِ كَرَامَتِهِ فِي الْآخِرَةِ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلتَّسْلِيمِ لِلَّهِ وَ التَّقِيَّةِ بِهِ وَ السُّكُونِ إِلَى مَا وَعَدَهُ مِنْ نَوَابِهِ حَتَّى يَطْمَئِنَّ إِلَيْهِ وَ مَنْ يُرِدُ أَنْ يُضِلَّهُ عَنِ جَنَّتِهِ وَ دَارِ كَرَامَتِهِ فِي الْآخِرَةِ لِكُفْرِهِ بِهِ وَ عَصْيَانِهِ لَهُ فِي الدُّنْيَا يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيْقًا حَرَجًا حَتَّى يَشْكُ فِي كُفْرِهِ وَ يَضْطَرِبَ مِنْ اعْتِقَادِ قَلْبِهِ حَتَّى يَصِيرَ كَأَنَّمَا يَصْعَدُ فِي السَّمَاءِ كَذَلِكَ يَجْعَلُ اللَّهُ الرَّجْسَ عَلَيِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ؛ حمدان بن سليمان می‌گوید: از حضرت رضا علیه السلام سوال کردم، معنی این آیه «هر کس را خدا بخواهد هدایت کند او را به اسلام راضی و خشنود نموده، آماده قبول اسلام و هر کس را نخواهد از گمراهی نجات یابد سینه او را بسیار تنگ می‌کند» چیست؟ فرمود: هر کس را خدا بخواهد، به سبب ایمانی که در دنیا داشته است، به بهشت آخرت راهنمایی کند. او را برای تسلیم بودن در برابر پروردگار و اطمینان به وی و نیز آرامش و سکون از ثواب‌هایی که خدا وعده داده آماده و راضی می‌کند تا آرامش خاطر یابد. و هر کس را بخواهد، به خاطر کفر و عصیان در این دنیا، از بهشت آخرت محروم سازد. او را دلتنگ و دلسرد می‌نماید تا در حال کفر، دچار شک شده و در اعتقاد قلبی، مضطرب گردد. گویی (می‌خواهد) در آسمان بالا رود. خداوند این‌گونه، رجس و پلیدی را بر آنان که ایمان نمی‌آورند، قرار می‌دهد» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۱۳۱).

هدف اصلی این جستار، یافتن اعتبار سند و بررسی محتوای این خبر است. در پرتو این هدف، میزان پیوند این خبر با قاعده «تسامح در ادله سنن» ارزیابی شده است. برای رسیدن به این هدف پس از پیمودن گام‌های فرایند بررسی سند، نظریه نهایی درباره وضعیت سند تبیین شده است. آن‌گاه، دو رویکرد اصولی و کلامی به محتوای این خبر بازخوانی و دلایل مرتبط با هر رویکرد تبیین و نقد شده است. در گام پسین نیز دیدگاه برگزیده درباره دلالت‌های قرآنی حدیث تشریح شده است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

مفسران مسلمان به مناسبت بحث از مفهوم شرح صدر در ۵ آیه از قرآن مجید از روایات تفسیری ذیل

آن‌ها نیز سخن رانده‌اند. این مفهوم در مقالاتی نیز مورد توجه قرار گرفته است. برای نمونه محمد یعقوب بشوی (۱۳۸۵) در مقاله «بررسی دیدگاه فریقین درباره آیه شرح صدر» این مفهوم را در آیه نخست سوره انشراح بررسی کرده و از این رهگذر، روایات عامه پیرامون موضوع شکافته شدن سینه رسول خدا ﷺ را به نقد کشیده است. مرحوم محمد محمدی ری‌شهری (۱۳۶۸) نیز در نوشتار «علایم شرح صدر»، سه مؤلفه دل‌کنند از دنیا و توجه به آخرت، تسلیم بودن در برابر حق و آرامش دل را نشانه‌های شرح صدر می‌داند. همچنین در بخشی از جستار «نگاهی تحلیلی به تصحیح خداشناسی مردم توسط امام رضا علیه السلام» به قلم رضا اکبری (۱۳۹۲) نیز به تحلیل وصف پروردگار با دو صفت هدایت و ضلالت ذیل آیه ۱۲۵ سوره انعام و روایات تفسیری امام رضا علیه السلام درباره آن پرداخته شده است.

درباره ادله روایی قاعده تسامح در ادله سنن نیز در نگاه‌های گوناگون دانشوران شیعی سخن به میان آمده است. پیشینیانی چون مرحوم صدوق در «ثواب الاعمال و عقاب الاعمال» و سید بن طاووس در «جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع» و در سده‌های اخیر افرادی چون علامه محمدباقر مجلسی در بحار الانوار، مولی احمد نراقی در «عوائد الايام» و شیخ انصاری در «رسائل الفقهاء» روایات مرتبط با این موضوع را مطرح ساخته‌اند. به تازگی نیز نگاه‌هایی چون «قاعده التسامح فی ادله السنن» به همت محمد جواد فاضل لنکرانی به گونه‌ای مستقل آن را کاویده‌اند. حسب جست‌وجوی به عمل آمده در میان مقالات نیز موارد ذیل در پیوند با موضوع پژوهش حاضر قرار دارند:

مقاله «اعتبارسنجی و مفهوم‌شناسی احادیث من بلغ» به قلم محمود کریمیان (۱۳۹۷)، این اخبار را یکی از ادله نقلی حجیت خبر واحد گرفته و آن‌ها را رهنمون بر پذیرش احادیثی می‌داند که شرایط حجیت را داشته و به همین شکل به دست رسیده‌اند (کریمیان، ۱۳۹۷: ۹). همچنین تنها گستره نقش آفرینی این اخبار را حوزه احکام شرعی می‌داند (همان: ۱۵). با این حال، به بررسی حدیث تفسیری امام رضا علیه السلام نپرداخته است.

دو مقاله «تسامح در ادله سنن، قاعده‌ای ناکارآمد» و «چگونگی مواجهه فقها با اخبار من بلغ و برداشتی نو از این اخبار» به کوشش علی اکبر کلانتری (۱۳۸۹ و ۱۳۹۷) در پی اثبات نادرستی سهل‌انگاری در پذیرش اخبار ضعیف‌السند رهنمون به احکام غیر الزامی بوده و مفاد آن‌ها را خبر از تفضل و عنایت پروردگار نسبت به بندگانی می‌دانند که به امید رسیدن به پاداش الهی به اموری مبادرت می‌ورزند که با دلیلی موجود در دست‌شان، وجوب یا استحباب آن‌ها بیان شده است (کلانتری، ۱۳۹۷: ۱۱۱). همچنین نویسنده محترم، این برداشت را در گستره هر گونه روایات اعتقادی، فقهی، اخلاقی و تاریخی جاری می‌داند (همان: ۱۱۲).

با وجود همه این تلاش‌های تحسین‌برانگیز، نوشتاری که به گونه‌ای مستقل روایت تفسیری امام رضا علیه السلام ذیل آیه ۱۲۵ سوره انعام را کاویده باشد، یافت نمی‌شود. نوآوری دیگر این پژوهش، در واکاوی مستقل یکی از دلایل روایی قاعده تسامح در ادله سنن است. افزون بر بررسی سندی بر اساس مسلک و ثوق

صدوری، دلالت‌های برآمده از این قاعده در دو خوانش مجزا، ارزیابی و تحلیل شده و در نهایت، نظرگاه برگزیده درباره میزان پیوند این خبر با قاعده تسامح تبیین شده است.

۲. انگاره‌های بنیادین

بایسته است برای تبیین استوار حدیث پیش گفته و ارزیابی پیوند آن با قاعده تسامح، مقصود از این قاعده و مفاهیم محوری شبکه معنایی حدیث در این پژوهش، تشریح شود.

۲-۱. قاعده تسامح در ادله سنن

برخی فقیهان و حدیث‌پژوهان برای بهره از مفاد اخبار ضعیف السنن، قاعده‌ای را سامان داده‌اند که در میان شیعیان با نام «تسامح در ادله سنن» و در میان عامه با عنوان «تساهل در اسانید» شهره است (ر.ک: بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۴: ۱۹۸؛ زرکشی، ۱۴۱۹ق، ج ۲: ۳۰۸). به موجب این قاعده، کنشگری بر اساس مؤدای اخبار ضعیف السنن که رهنمون به عملی غیر الزامی هستند، مجاز خواهد بود. باورمندان به این قاعده، از دلایلی برای اثبات فرضیه خویش بهره برده‌اند که عبارتند از: ۱. خانواده‌ای از احادیث با عنوان اخبار من بلغ؛ ۲. اجماع؛ ۳. راهنمایی عقل و ۴. عمل مشهور (انصاری، ۱۴۱۴ق: ۱۳۸، ۱۳۹ و ۱۴۲؛ بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ج ۲: ۱۲۴؛ مظاهری، ۱۳۹۷، ج ۱: ۱۶۰؛ فاضل لنگرانی، ۱۳۹۶: ۲۵).

فقیهان و حدیث‌پژوهان بر اساس این قاعده، ابوابی با عناوینی چون «قاعده التسامح فی أدله السنن و التسامح فی مدار الاستحباب» (بحرانی، ۱۴۲۳ق، ج ۳: ۱۷۱)، «التسامح فی دلیل المستحبات و المكروهات» (حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۴۲۰)، «استحباب الاتیان بكل عمل مشروع روی له ثواب عنهم علیهم السلام و ان لم یثبت نقل تلك الروایات» (حرعاملی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۶۱۷) و «من بلغه ثواب من الله علی عمل فأتی به» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۲۵۶) گشوده‌اند.

گستره حکم فقهی برآمده از اخبار من بلغ، محل کشاکش آرای باورمندان به این قاعده است. برخی این قاعده را تنها در اخبار رهنمون به اعمال ثواب‌انگیز جایز می‌دانند (محقق اصفهانی، ۱۴۱۸ق، ج ۴: ۱۶۹). برخی دیگر به تنقیح مناط، دامنه این قاعده را به هرگونه اخبار دال بر کنش‌های غیر عقاب آور گسترانده‌اند (فاضل لنگرانی، ۱۳۹۶: ۱۶۴). یکی از ملاک‌های این رویکرد، بهره‌مند شدن از ثواب در ترک مکروهات است. برخی نیز این اخبار را تنها دال بر ترتب ثواب به اعمالی می‌دانند که به امید مطلوبیت نزد شارع انجام می‌شوند نه از روی باور به استحباب (خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۱: ۳۷۰). پاره‌ای از دانشوران، این قاعده را اصولی دانسته‌اند (انصاری، ۱۴۱۴ق: ۱۴۹؛ نراقی، ۱۳۷۵: ۷۳۹) و برخی دیگر به جنبه کلامی آن باور دارند (سبحانی، ۱۴۱۵ق: ۳۶). کسانی دیگر نیز کارکرد هم زمان فقهی و اصولی آن را پذیرفته‌اند (روحانی، ۱۴۱۳ق، ج ۱: ۳۸-۳۹). از آنجا که مهم‌ترین دلیل نقلی این قاعده بر خانواده اخبار من بلغ استوار است، یاد کردن نمونه‌هایی از این اخبار بایسته می‌نماید.

۱. أحمد بن أبي عبد الله البرقي عن أبيه عن أحمد بن النضر عن محمد بن مروان عن أبي عبد الله عليه السلام قال: من بلغه عن النبي صلى الله عليه وآله شيء في الثواب ففعل ذلك طلب قول النبي ص كان له ذلك الثواب و

إِنْ كَانَ النَّبِيُّ ص لَمْ يَقُلْهُ» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۵).

۲. شیخ کلینی به اسناد خویش چنین گزارش می‌کند: «عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ، عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَالَ: «مَنْ سَمِعَ شَيْئاً مِنَ الثَّوَابِ عَلَيَّ شَيْءٍ، فَصَنَعَهُ، كَانَ لَهُ أَجْرُهُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ عَلَيَّ مَا بَلَغَهُ» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۳: ۲۲۵).

۳. صاحب وسائل الشیعه نیز چنین نقل می‌کند: «عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَنَانَ عَنْ عُمَرَ بْنِ الزُّعْرَانِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ مَنْ بَلَغَهُ ثَوَابٌ مِنَ اللَّهِ عَلَيَّ عَمَلٌ فَعَمِلَ ذَلِكَ الْعَمَلَ التَّمَّاسَ ذَلِكَ الثَّوَابِ أَوْ تَبِيَهُ وَإِنْ لَمْ يَكُنِ الْحَدِيثُ كَمَا بَلَغَهُ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۸۹). مجموعه این اخبار را که به ۹ مورد می‌رسد در منابع حدیثی امامیه می‌توان یافت. (ن. ک: حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۸۰-۸۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۲۵۶). گرچه احوال اسناد روایات این باب متفاوت است اما درباره محتوای این اخبار، برخی قائل به شهرت عملی و برخی قائل به تواتر معنوی آن‌ها هستند (حر عاملی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۶۱۷؛ مظاهری، ۱۳۹۷، ج ۱: ۱۵۸). برخی نیز مقبول بودن این اخبار نزد بزرگان امامیه را سبب بی‌نیازی آن‌ها از بررسی اسناد می‌دانند (انصاری، ۱۴۱۴ق: ۱۹۶).

۲-۲. مفهوم لغوی و اصطلاحی شرح صدر

شرح در لغت به معنای جدا ساختن پاره‌های گوشت از استخوان، وسعت، آشکار کردن و تبیین آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۳: ۹۳؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳: ۲۶۹؛ ابن درید، ۱۹۸۸م، ج ۱: ۵۱۳). تمامی این معانی را ذیل گوهر معنایی مفهوم گشایش می‌توان جست (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۶: ۳۶). صدر نیز به معنای مرتبه بالای هر چیزی، شناخته شده و سینه آدمی آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۷: ۹۴؛ ابن درید، ۱۹۸۸م، ج ۲: ۶۲۹؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۳: ۳۳۷). بر این اساس، لغت‌شناسان شرح صدر را در معنای عام قبول خیر (ابن درید، ۱۹۸۸، ج ۱: ۵۱۳؛ ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۴: ۱۰۷)؛ ایجاد آمادگی برای حق‌پذیری (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۴: ۱۰۴)؛ اعطای آرامش از سوی خدا (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۴۴۹) و آمادگی برای پذیرش نور راهنما و ایمان (مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۶: ۳۶) دانسته‌اند. از پنج کاربرد قرآنی این اصطلاح (نحل، ۱۰۶؛ زمر، ۲۲؛ انشراح، ۱؛ انعام، ۱۲۵؛ طه، ۲۵) تنها در آیه «مَنْ شَرَحَ بِالْكَفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (نحل: ۱۰۶) به معنای پذیرش اختیاری کفر آمده است.

قرآن‌پژوهان نیز شرح صدر را تعبیری کنایی می‌دانند که حاکی از آماده شدن قلب برای پذیرش حق و عدم مقابله با آن است (ن. ک: زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۴؛ مراغی، ۲۴: ۸). برخی نیز آن را کنایه از وسعت روح و گسترش افق تفکر آدمی دانسته‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۴۳۵). تعابیر مشابه دیگری چون پذیرش آموزه‌های اسلامی (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۸: ۲۰)، التزام به اصل توحید در آغاز پذیرش اسلام (همان: ۲۱)؛ گشودن قلب برای پذیرش ایمان یا کفر (طوسی، ۲۶۵: ۴) و ترغیب به پذیرش اسلام (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۴) درباره این مفهوم در نظر گرفته شده است. در این باره در بخش رویکرد برگزیده بیشتر سخن خواهد رفت.

در سوی مقابل، مفهوم ضیق صدر وجود دارد. قرآن پژوهان این تعبیر را کنایه از چیزی می‌دانند که راهی برای رسیدن به آن وجود نداشته و حالتی که سبب عدم پذیرش حق شود (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۱۵۶). نتیجه این حالت، دشواری (حرج)، ایجاد شک، حیرت و التباس خواهد بود (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۸: ۲۲). برای مفهوم ضیق صدر، معانی مشابه دیگری چون قساوت قلب (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۴)، تنگ شدن سینه به واسطه کفرورزی (طبرسی، ۱۳۷۳، ج ۴: ۵۶۰)؛ حق ناپذیری (بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۸۱)، گردن‌کشی در پذیرش اسلام (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۷: ۴۵) و محدود شدن گستره خردورزی (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۰: ۲۶۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۴۳۵) یاد شده است. به دیگر سخن، ضیق صدر، تنگ‌انگاری فرد در مواجهه با آموزه‌های اسلام است.

۲-۳. بررسی سندی و متنی حدیث

نیک روشن است که اعتبارسنجی حدیث در دو سپهر بررسی سند و واکاوی در متن خبر سامان می‌یابد. در این بخش، پس از پیمودن مراحل اعتبارسنجی سند، دلالت‌های برآمده از متن، در سه فراز کاویده شده‌اند.

۲-۳-۱. بررسی سندی

نخستین گام در اعتبارسنجی سند احادیث، بازشناسی منبع خبر، نویسنده آن و صحت سنجی انتساب منبع به مؤلف است. حدیث مد نظر از کتاب عیون اخبار الرضا نگاشته یکی از برجسته‌ترین دانشوران متقدم شیعی، محمد بن علی بن بابویه (۳۸۱-۳۰۶ قمری) مشهور به شیخ صدوق است. در سترگ بودن منزلت ایشان همین بس که تولد وی را به واسطه دعای امام عصر (عج) در حق پدرش می‌دانند (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۳۰۹). از وی با القابی چون شیخ المشایخ، وجه الطائفه، رئیس المحدثین، ناقد الاخبار، بصیر بالرجال و رأس الامامیه یاد کرده‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۸۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۱ق: ۱۴۷؛ مدرس تبریزی، ۱۳۹۵، ج ۳: ۳۰۲؛ سبحانی، ۱۴۱۸ق، ج ۴: ۴۳۴). تازه ماندن جسد وی پس از گذر ۸۵۰ سال که در جریان بازسازی مرقدهش آشکار شد، یکی از کرامات وی محسوب می‌شود (مدرس تبریزی، ۱۳۹۵، ج ۳: ۳۰۴).

شمار نگاشته‌های وی را بیش از ۳۰۰ اثر دانسته‌اند (طوسی، ۱۴۲۰ق: ۴۴۳). برخی از مشهورترین آن‌ها عبارتند از: المقنع فی الفقه، إكمال الدین و إتمام النعمه، علل الشرائع، معانی الأخبار، الاعتقادات، التوحید، الأمالی و الخصال. کتاب «من لایحضره الفقیه» به خامه وی، یکی از کتب اربعه حدیثی شیعی به‌شمار می‌آید. شیخ صدوق، انگیزه نگارش کتاب عیون اخبار الرضا را پاسخی به مهرورزی صاحب بن عباد به وی در اهدای دو شعر در مدح امام هشتم شیعیان دانسته است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۳). این کتاب از یک مقدمه و ۶۹ باب تشکیل شده که موضوعاتی چون تبیین اصل توحید از نظرگاه امامیه، دلایل امامت امام هشتم علیه السلام، چیستی و چرایی مؤلفه عصمت برای امام معصوم، نشانه‌های امامت، ویژگی‌های ایمان و اسلام سترده از زنگارها، برخی روایات تفسیری، مصادیق گستره علم امام

رضا علیه السلام و نیز گزارش‌هایی از مناظرات امام رضا علیه السلام را در بردارد. از این لحاظ، این کتاب را می‌توان مجموعه‌ای از عقاید بنیادین شیعی دانست که به شکل احادیث در ابواب مختلف سامان یافته‌اند. حدیث مد نظر در باب یازدهم این کتاب با عنوان «باب ما جاء عن الرضا علی بن موسی علیه السلام من الأخبار فی التوحید» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۱۱۴) قرار دارد که ضمن تفسیر آیه ۱۲۵ سوره انعام از امام رضا علیه السلام بیان شده است. بر اساس این داده‌ها، نتیجه گام اول اعتبارسنجی سند حدیث، صحت انتساب کتاب به نگارنده، منزلت والای وی و اهمیت کتاب مد نظر در میان امامیه است.

سند خبر پیش‌گفته نیز به شکل «عَبْدُ الْوَاحِدِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِوَسِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ قُتَيْبَةَ عَنْ مُحَمَّدَانَ بْنِ سُلَيْمَانَ» به واسطه سه راوی از امام رضا علیه السلام در کتاب عیون اخبار الرضا گزارش شده است. این سند از گونه کامل (عادی) و بدون هیچ عطفی شمرده می‌شود. گام پسین، شناخت احوال راویان است. عبدالواحد بن محمد بن عبدوس یکی از مشایخ شیخ صدوق شمرده می‌شود. مرحوم صدوق درباره وی می‌نویسد: «حدیث عبد الواحد بن محمد بن عبدوس رضی الله عنه عندی أصح» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۱۲۷)؛ اما مرحوم خویی این عبارت را دال بر توثیق یا مدح عبدالواحد بن محمد بن عبدوس نمی‌داند و آن را دال بر حجیت خبر وی، نزد صدوق مبتنی بر اصل عدالت ارزیابی می‌کند و در نهایت وی را مجهول می‌داند (خویی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۲: ۴۲). فقیهان در مقام بهره‌وری از روایات وی، عدم توثیق وی را مانعی از پذیرش اخبارش ندانسته‌اند (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۴: ۱۴۳۵) و برخی با توثیقات عامی چون قرار داشتن در سلسله اسناد کتاب من لایحضره الفقیه، سلسله مشایخ قمیین، در شمار مشایخ صدوق، ترضی شیخ صدوق (اردبیلی، ۱۴۳۳ق، ج ۴: ۳۱۵) تصحیح علامه حلی، حکم به توثیق وی می‌کنند (ابن بابویه، ۱۴۱۰ق، ج ۱: ۳؛ مجلسی، محمد تقی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۰: ۳۶۲ و ج ۱۴: ۳۵۰).

راوی بعدی، علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری یکی از همراهان و شاگردان فضل بن شاذان (نجاشی، ۱۴۰۷: ۲۹۷) و مؤلف کتاب‌های الدبیاج، مسائل البلدان و التنبیه فی الجبر و التشبیه (طوسی، ۱۴۲۰: ۳۶۲) است که کشتی به وی اعتماد کرده است (علامه حلی، ۱۴۱۱: ۹۴). اما آیت‌الله خویی دلایل اعتبار علی بن محمد قتیبه را نمی‌پذیرد و به نظر ایشان اعتماد کشتی به ابن قتیبه به دلیل توصیفی است که نجاشی در ترجمه‌اش درباره وی آورده است؛ چراکه نجاشی از ضعفای بسیار روایت نقل می‌کند. حکم علامه به صحت روایت علی بن محمد بن قتیبه مبنی بر اصله العداله است که مرحوم خویی اصل عدالت را برای اثبات وثاقت راوی معتبر نمی‌داند و سرانجام حکم شیخ به اینکه این راوی فاضل است به این صورت مردود می‌شود که وصف فضل، از جمله کمالات انسانی برای فرد است و برای راوی فاضل بودن مدح شمرده نمی‌شود. و آنچه آیت‌الله خویی صحیح و مطابق با مدارک می‌داند این است که علی بن محمد بن قتیبه توثیق نشده است و حتی ممدوح نیز نیست (خویی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۳: ۱۷۱-۱۷۲).

در سوی مقابل، مؤلفه‌هایی چون صاحب کتاب بودن در نظر برخی از رجال‌شناسان رهنمون بر مدح

راوی خواهد بود (ابطحی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۱۹۴). همچنین، عدم تضعیف نجاشی به سبب التزام وی به ذکر قدح و طعن راوی، قرینه‌ای بر وثاقت و مدح راوی شمرده می‌شود (میرداماد، ۱۳۸۰: ۶۸). موافقت متن حدیث با معیارهای اعتبارسنجی حدیث مانند قرآن، سنت، اجماع و حکم عقل نیز در نظر کسانی از نشانه‌های مدح راوی شمرده می‌شود (مامقانی، ۱۴۱۱ق، ج ۲: ۲۸۸). افزون بر این موارد، علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری در مشیخه تهذیب و در طریق شیخ طوسی به فضل بن شاذان وجود دارد و این قراین، در کنار اعتماد کُشی به ابن قتیبه و کثرت نقل از او موجب احراز وثاقت راوی است (طوسی، ۱۴۰۷ق: ۴۹) و اعتماد حاصل از طریق تجمیع قراین کمتر از توثیق یک رجالی نیست. حمدان بن سلیمان ابوسعید النیشابوری که روایت را از امام رضا علیه السلام نقل کرده است به صراحت مورد توثیق رجالیان قرار گرفته و در مورد وی نوشته‌اند: «ثقة، من وجوه أصحابنا» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۸). برخی وی را از اصحاب امام هادی علیه السلام و برخی از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام می‌دانند؛ اما آیت‌الله خویی وی را از اصحاب امام رضا علیه السلام به شمار آورده و روایات وی را صحیح ارزیابی می‌کند (خویی، ۱۴۲۰ق، ج ۷: ۲۶۳-۲۶۴). با توجه به توثیق حمدان بن سلیمان توسط پاره‌ای از دانشوران رجال و نبود وجود نظر مخالف، وی فردی ثقة ارزیابی می‌شود.

در نتیجه، اساس بر مسلک وثوق سندی و مخبری روایت متصل و صحیح است؛ چراکه صاحب کتاب، شیخ صدوق و نیز راوی اصلی از معصوم، حمدان بن سلیمان به تصریح رجالیان توثیق شده‌اند و دو راوی دیگر عبدالواحد بن محمد بن عبدوس و علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری با تجمیع قراین به کمک برخی از موارد توثیق عامه موثق خواهند بود و بر مسلک وثوق صدور وی و با بهره از قراینی که گذشت برای اعتبار و قابل استناد بودن خبر کافی است.

۲-۳-۲. بررسی محتوا و دلالت‌های متنی

در دیدگاه برخی محدثان، روایت مد نظر در شمار یکی از اخبار من بَلَّغ می‌گنجد (ن.ک: حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۸۱). برخی نیز آشکارا، این روایت را بیگانه با قاعده تسامح ارزیابی کرده‌اند (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۶: ۴۱). در این رویکرد، حالت پذیرش و تسلیم در قلب، سنجه‌ای برای آگاه شدن انسان از بهره‌مندی از هدایت الهی خواهد بود (همان: ۴۲). کسانی دیگر نیز این حدیث را رهنمون بر ایجاد دل آرامی در هنگامه تردید حاصل از عدم مطابقت اخبار معتبر با واقع دانسته‌اند (سبحانی، ۱۴۱۵ق: ۳۴). در این بخش، میزان دلالت حدیث بر هر یک از این رویکردها بررسی شده و در پایان رویکرد برگزیده در فهم حدیث تبیین می‌شود.

۲-۳-۲-۱. بهره‌گیری از حدیث در رویکرد اصولی به قاعده تسامح

در میان باورمندان به قاعده تسامح در ادله سنن، مشهور این است که اخبار من بَلَّغ، جنبه اصولی دارد. مهم‌ترین دلیل ایشان، ملاک قواعد اصولی یعنی قرار داشتن در روند اجتهاد است که با اعمال قوه اجتهاد توسط مجتهد سامان می‌یابد؛ چراکه فهم و کاربرت قاعده تسامح، به بهره‌وری از ملکه اجتهاد

در شناخت مدلول خبر، جست‌وجو از معارض و ... نیازمند است (انصاری، ۱۴۱۴ق: ۱۴۷). در این رویکرد، به‌دست آوردن خبر دارای ثواب عملی از هر طریقی مجاز خواهد بود (نراقی، ۱۴۱۷: ۷۹۵؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۸: ۱۱۶؛ خاتون آبادی، ۱۳۹۳: ۵۰۱). تا جایی که صدق و کذب خبر دهنده بر معنای بلوغ نقشی نخواهد داشت (بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۳۳۸). به دیگر سخن در گستره اخبار بیانگر احکام غیر الزامی، شرایطی چون اسلام، عدالت و ضبط دربارهٔ راوی از اعتبار ساقط خواهند شد (ن.ک: مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۲۵۶؛ شیخ بهایی، ۱۳۹۰: ۲۲۸؛ انصاری، ۱۴۱۴ق: ۱۳۷؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۱: ۴۲۰). باورمندان به این رویکرد، حدیث تفسیری مورد بحث را به‌طور ویژه برای اثبات استدلال خویش به‌کار بسته‌اند. نمونه‌ای از این موارد به شرح ذیل است:

شیخ حرعاملی در بابی با عنوان «اسْتِحْبَابُ الْإِثْبَانِ بِكُلِّ عَمَلٍ مَشْرُوعٍ رُويَ لَهُ ثَوَابٌ عَنْهُمْ» اخبار معروف به «من بلغ» را نقل می‌کند که دومین آن‌ها، روایت تفسیری مورد بحث است (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۸۱). از آنجا که حدیث مذکور، ذیل عنوانی درج شده که به بحث تسامح در ادله سنن اشاره دارد؛ می‌توان نتیجه گرفت که این حدیث یکی از ادله محتوای قاعده تسامح در نظر صاحب وسائل است. به نظر می‌رسد اطلاق فراز «السُّكُونِ إِلَى مَا وَعَدَهُ مِنْ ثَوَابِهِ حَتَّى يَطْمَئِنَّ إِلَيْهِ» در این حدیث، مورد استناد ایشان قرار گرفته باشد. به این بیان که آدمی به صرف دریافت وعده ثواب بر عملی مشروع از هر طریق ممکن، با خیال آسوده می‌تواند به انجام آن عمل اقدام کند.

مرحوم شیخ بهایی نیز در هنگامه بیان اعمال مستحب ساعت دوم پس از طلوع خورشید، پس از یادکرد آیه «فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ» (انعام: ۱۲۵) چنین می‌نگارد: «اگر آدمی بداند که در انجام عملی، سودی فراوان وجود دارد؛ بدان متمایل می‌شود و برای انجام آن در قلبش، توان افزونی آشکار می‌گردد که همان سعه صدر است» (شیخ بهایی، ۱۴۱۵ق: ۳۴۲). برخی دیگر از باورمندان به قاعده تسامح در ادله سنن بر این باورند عملی که احتمال استحباب آن وجود دارد می‌توان به امید بهره‌مندی از ثواب، بدون انتساب آن به شارع انجام داد. از این لحاظ، انجام این عمل با مفهوم انقیاد همخوان است (بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۳۳۲؛ مظاهری، ۱۳۹۷، ج ۱: ۱۶۱).

اگر در حدیث پیش گفته، مفهوم وثوق به وعده ثواب پروردگار در عبارت «يُشْرَحُ صَدْرَهُ لِلتَّسْلِيمِ لِلَّهِ وَالثَّقَّةِ بِهِ وَالسُّكُونِ إِلَى مَا وَعَدَهُ مِنْ ثَوَابِهِ حَتَّى يَطْمَئِنَّ إِلَيْهِ» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج ۱: ۱۳۱) را دال بر پذیرش مجموعه اخبار ضعیفی بدانیم که از ابتدا دربارهٔ سند آن‌ها وثوق و اطمینانی وجود ندارد، می‌توان آن را در زمره ادله قاعده تسامح بر شمرده، توضیح اینکه به دلیل غیرمعتبر بودن سند برخی اخباری که در بردارنده احکام غیرالزامی هستند، گونه‌ای از تشویش در جان آدمی ایجاد می‌شود. در این رویکرد، مجموعه اخبار من بلغ، برای زدودن این تشویش، از مفاهیمی چون سکون نفس و اطمینان سخن می‌گویند. سخن برخی مفسران نیز با این مفهوم هم‌آواست. یکی از ایشان شرح صدر را به معنای پر بها نشان داده شدن ثواب اعمال نزد بندگان، توسط خدا می‌داند (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۷: ۸۱).

با وجود این به نظر می‌رسد برداشت پیش‌گفته استوار نباشد؛ چراکه مدلول مطابقی اخبار مَن بَلَّغَ جمله خبری است. در حالی که عبارت «فعله» را به معنای انشایی می‌گیرند (نائینی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۴۱۹-۴۲۰). یعنی جمله خبری «فعله» را نشان دهنده تأکید مولا بر انجام عمل دانسته و مطلوبیت آن را نزد مولا برتر از جملات انشایی می‌دانند. اما نیک روشن است جملات خبریه زمانی در معنای انشایی ظهور دارند که بیانگر حکم باشند نه موضوع حکم. ظاهر فاء در «فعله» در احادیث باب این است که موضوع برای ترتب ثواب آن عملی است که آن را به داعی درک ثواب موعود انجام دهد. پس جمله «فعله» مانند «من بلغه» جزء شرط است نه جزء. در این حالت بیانگر حکم نخواهد بود بلکه مبین موضوع است. از دیگر سو، ثواب مترتب بر عملی یا استحقاقی است یا تفضلی. از عباراتی مانند «ان کان لم یقله» برمی‌آید که خود عمل، ملاک حقیقی بهره از ثواب را ندارد پس حتماً این ثواب تفضلی خواهد بود. افزون بر این، عنوان بلوغ ثواب را باید امری عارضی تلقی کرد که سبب ایجاد مصلحت شده است. درحالی که رسیدن خبر ضعیف دال بر استحباب عملی خاص، توان ایجاد مصلحت مستقل را ندارد (خویی، ۱۴۲۲ق، ج ۱: ۳۷۰).

جعل استحباب به‌عنوان ثانوی نیز دچار اشکال است؛ چون از عباراتی مانند «كَانَ لَهُ أَجْرُهُ»، «كَانَ لَهُ ذَلِكَ الثَّوَابُ» و «أَعْطَاهُ اللَّهُ ذَلِكَ» در اخبار من بلغ، چنین برمی‌آید که موضوع محوری، همان عمل خارجی مشخص است نه عمل مقید به اصلی دیگر مانند بلوغ ثواب. استدلال شیخ بهایی نیز در مورد افزایش توان آدمی بر انجام اعمال دارای ثواب، زمانی استوار خواهد بود که آگاهی یافتن از نتیجه انجام عملی خاص از طریقی معتبر به دست رسیده باشد؛ نه اینکه طرق نامعتبر هم سبب ایجاد چنین انگیزی شود.

۲-۳-۲-۲. بهره‌گیری از حدیث در رویکرد کلامی به قاعده تسامح

این دیدگاه وجود دارد که مجموعه اخبار من بلغ، در مقام بیان لغو شرایط مورد نیاز برای حجیت خبر واحد در احکام غیر الزامی نیستند؛ بلکه تنها رهنمون به بهره‌مند شدن از عنایت الهی نسبت به هر عملی هستند که از طریق اخبار معتبر به دست آمده باشند (ن.ک: سبحانی، ۱۴۱۵ق: ۳۴؛ کلانتری، ۱۳۸۹: ۱۴). به این بیان که در اخبار گوناگون حتی روایات صحیحه، احتمال عدم صدور از معصوم به‌طور کامل مرتفع نیست. توجه به این احتمال، سبب ایجاد گونه‌ای از ناآرامی قلبی برای بندگان در مقام عمل به مدلول روایات می‌شود. در این حالت، اخبار من بلغ، برای زدودن این تشویش و نیز افزایش باور مؤمنان به فضل پروردگار در عمل به مؤدای تمامی اخبار معتبره نقش‌آفرین خواهد بود. بر این اساس، روایت مورد بحث، تأییدی برای این رویکرد خواهد بود (سبحانی، ۱۴۱۵ق: ۳۵؛ کلانتری، ۱۳۸۹: ۱۵). چراکه این روایت با خبر دادن از رحمت و فضل الهی، زمینه ترغیب به انجام اعمال نیک را فراهم می‌آورد (سبحانی، ۱۴۱۵ق: ۴۶).

برای اثبات عدم انحصار مفاد این اخبار به احکام غیر الزامی به اطلاق کلمه ثواب در این روایات استناد

شده است (همان)؛ چراکه ثواب در لغت به معنای هر آن چیزی است که در برابر انجام اعمال نصیب انسان می‌شود، چه این نتیجه پسندیده باشد یا ناگوار (ابن درید، ۱۹۸۸م، ج ۱: ۳۶۲؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۳۹۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۱۸۰). پس دلیلی وجود ندارد که دامنه این اخبار را منحصر به احکام غیرالزامی بدانیم. بلکه هر عملی که قابلیت بهره از پاداش یا عقوبت الهی را داشته باشد در این رده می‌گنجد. خواه عملی الزامی باشد یا مندوب. این برداشت با حدیث ذیل نیز هم‌آواست. امام صادق عَلَيْهِ السَّلَامُ از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نقل می‌کنند که فرمودند: «مَنْ وَعَدَهُ اللهُ عَلَيَّ عَمَلٍ ثَوَابًا فَهُوَ مُنْجَرُهُ لَهُ وَ مَنْ أَوْعَدَهُ عَلَيَّ عَمَلٍ عِقَابًا فَهُوَ فِيهِ بِالْخِيَارِ» (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۴۰۶). با بهره از قرینه مقابله در دو جمله شرطیه می‌توان فهمید که واژه «عمل» مطلق است. به این بیان که اگر خداوند بر عملی وعده ثواب داد، چه آن عمل واجب باشد و چه مستحب؛ قطعاً وعده الهی محقق خواهد شد. همچنین، مفهوم بلوغ ثواب به معنای دریافتن نتیجه اعمال از طرق معتبر خواهد بود (مکارم شیرازی، ۱۴۲۸ق، ج ۳: ۸۲؛ شیرازی، ۱۴۳۶ق، ج ۳: ۱۹۰) چراکه سیره عقلا در عمل به خبر واحد بر این حکم می‌کند که خبر از طریق متعارف و معقول به دست برسد نه از طریق راویان ضعیف و مجهول (کریمیان، ۱۳۹۷: ۱۰). مرحوم مامقانی در این باره می‌نویسد: «فالمراد بتلك الاخبار انه إذا بلغ المكلف بالطريق العقلاني المطمأن به رجحان عمل مع منع تركه» (مامقانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۱۹۷).

۳-۳-۳. دیدگاه برگزیده

برای فهم مقصود آیه ۱۲۵ سوره انعام و روایت تفسیری رضوی ذیل آن، بایسته است ابتدا به مفهوم هدایت، در شبکه معنایی قرآن مجید به‌طور عام و به معنای آن در آیه مورد بحث به‌نحو خاص، توجه کرد. این واژه در میان لغت‌پژوهان به معنای ارشاد و راهنمایی به همراه لطف و مهربانی، بیان راه رشد، کمال و نیز بسترسازی برای رسیدن به چیزی است (راغب، ۱۴۱۲ق: ۸۳۵؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۶: ۴۲؛ مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۱۱: ۲۶۹) و در امور مادی، معنوی، خیر و شرّ به‌کار می‌رود. با دقت در آیات قرآن مجید، مفهوم هدایت را به گونه‌های ذیل می‌توان افراز کرد:

هدایت تکوینی (طه، ۹۵؛ نحل، ۶۸)؛ هدایت فطری (شمس، ۷-۸؛ روم، ۳۰)؛ هدایت عقل (حج، ۴۶)؛ هدایت تشریحی (انبیاء، ۷۳؛ شوری، ۵۲)؛ هدایت افاضی (مریم، ۷۶؛ محمد، ۴۷)؛ هدایت اشرافی (قصص، ۷) و هدایت به سوی پادشاه (محمد، ۴-۶) (برای مطالعه بیشتر ن. ک: ایروانی، ۱۳۹۹: ۲۷-۳۱). هدایت افاضی شامل حال کسانی خواهد شد که در راه هدایت‌پذیری گام نهاده و تلاش کرده باشند. از این نظر با مفهوم توفیق هم آواست (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۳۵؛ معرفت، ۱۴۱۰ق، ج ۳: ۲۳۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۵۱). هدایت الهی گاهی با نشان دادن راه استوار و هدف نمایان می‌شود و گاهی با همراهی کردن و رساندن به مقصود. و از آنجا که امور هستی به وسیله اسباب به جریان می‌افتند، در مسئله هدایت الهی نیز پروردگار از وسایلی برای نمایاندن راه استفاده می‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱: ۳۴؛ ج ۷: ۲۵۶).

شایسته یادکرد است که حرف باء در فراز «مَنْ يُرِدِ اللهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَمِئْتَهُ فِي الدُّنْيَا إِلَى جَنَّتِهِ وَ دَارِ كَرَامَتِهِ

فِي الْآخِرَةِ» بآ سببیت است و فعل «هَدَى» با حرف جرّ «الی» متعدی به مفعول دوم شده است؛ یعنی خدا هر کس را بخواهد به واسطه ایمانش به بهشت یا به واسطه کفرش به جهنم هدایت کند. بر این اساس، مفهوم هدایت مندرج در حدیث مورد بحث، با هدایت افاضی سازگار باشد. این گونه از هدایت در پی پذیرفتن هدایت وحیانی توسط آدمی و بهره وی از هدایات تکوینی، فطری و عقلی حاصل می‌آید. آیاتی چون «وَ الَّذِينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَ آتَاهُمْ تَقْوَاهُمْ» (محمد، ۱۷)؛ «وَ الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَ إِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ» (عنکبوت، ۶۹) و «وَ مَنْ يُؤْمِن بِاللَّهِ يَهْدِ قَلْبَهُ» (تغابن، ۱۱) برخی شرایط بهره‌وری از این گونه هدایت را تبیین کرده‌اند.

هدایت افاضی در رده مفهوم «ایصال به مطلوب» می‌گنجد. به این بیان که مؤمنان در نتیجه انجام کنش‌های نیک، از امدادهای ویژه الهی در مسیر هدایت بهره‌مند می‌شوند (ابن زهره، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۹۱؛ بغدادی، ۲۰۰۳م: ۱۴۴). بر این اساس، اضلال افراد از سوی پروردگار، به معنای قطع هدایت افاضی و برداشته شدن راهنمایی و امداد ویژه الهی از کثر رفتارن است. توجه به قرآن، نشان می‌دهد که آیات موضوع انتساب اضلال به پروردگار، آن را نتیجه بینش، روش و کنش‌های انحرافی می‌دانند (ن.ک: غافر، ۳۴؛ ابراهیم، ۲۷؛ بقره، ۲۵۸؛ مائده، ۱۰۸).

در حدیث پیش گفته نیز هدایت و گمراهی، نتیجه اعمال فرد دانسته شده است. هدایت، نتیجه ایمان به پروردگار و ضلالت نتیجه کفر به اوست. نتیجه این اراده الهی در هدایت و ضلالت افراد، شرح صدر یا ضیق آن خواهد بود. بر این اساس، می‌توان توفیق را از نتایج شرح صدر و سلب توفیق را یکی از آثار وضعی کفرورزی و انجام گناه دانست که سبب تاریک‌دلی می‌شود. به این مفهوم در پاره‌ای روایات مانند «إِنَّ اللَّهَ - عَزَّ وَ جَلَّ - إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ خَيْرًا، نَكَتَ فِي قَلْبِهِ نُكْتَةً مِنْ نُورٍ، وَ فَتَحَ مَسَامِعَ قَلْبِهِ، وَ وَكَلَّ بِهِ مَلَكًا يُسَدِّدُهُ، وَ إِذَا أَرَادَ بِعَبْدٍ سُوءًا، نَكَتَ فِي قَلْبِهِ نُكْتَةً سُوءًا، وَ سَدَّ مَسَامِعَ قَلْبِهِ، وَ وَكَلَّ بِهِ شَيْطَانًا يُضِلُّهُ» (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱: ۴۰۳) نیز اشاره شده است (ن.ک: برقی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۰۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷: ۵۷). این مفهوم با قاعده «الامتناع بالاختیار لا ینافی الاختیار» (سبحانی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۳۰۴) که رهنمون بر روا بودن جبری است که مسبوق به اختیار باشد، هماهنگ است.

دانشوران مسلمان نیز مفهوم شرح صدر در آیه شریفه را در معانی ذیل در نظر گرفته‌اند: آسان شدن انجام طاعات به واسطه بهره از الطاف ویژه الهی (مفید، ۱۴۱۳ق: ۵۱)؛ ثبات ایمان از طریق زیاد شدن براین (قاضی عبدالجبار: ۱۳۷)؛ تقویت انگیزه و عزم برای پذیرش و عمل به احکام (مازندرانی، ۱۳۴۲ق، ج ۹: ۱۰۵)؛ توانا کردن برای دریافت آموزه‌های الهی (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۷: ۴۴)؛ استوار کردن بر دینداری که با لطفی ویژه از سوی پروردگار همراه است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۳۸)؛ شادابی در پذیرش آموزه‌های اسلامی و عمل بدان‌ها (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۳: ۳۰۰)، ترغیب به پذیرش آموزه‌های اسلام (ن.ک: زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۶۴؛ مراغی، ج ۸: ۲۴) و تسلیم در برابر اعتقادات صحیح و رفتارهای نیک دینی (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۷: ۳۴۱). مفسرانی نیز مراد از شرح

صدر را در آیه «يَسْرَحُ صَدْرُهُ لِلْإِسْلَامِ» (انعام، ۱۲۵) حق‌پذیری دانسته‌اند (ن.ک: بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۲: ۱۸۱؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۴: ۲۶۶؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۵: ۴۳۴؛ جعفری، ۱۳۷۶، ج ۳: ۵۴۷).
 قدر جامع همه این موارد، بهره‌مندی از گونه‌ای لطف الهی است که سبب روشن‌بینی و دل‌آرامی آدمی در مواجهه با آموزه‌های دینی و پذیرش آن‌ها می‌شود. بر این اساس، نمی‌توان حدیث تفسیری رضوی را دال بر پذیرش اخباری دانست که در صحت انتساب آن‌ها به شریعت، تردید جدی وجود دارد؛ چراکه مسامحه در پذیرش اخبار ضعیف‌السند، گونه‌ای از بهره‌وری از هدایت الهی نخواهد بود. نهایت اینکه این اعمال را بدون در نظر داشتن وابستگی آن‌ها به شرع، تنها می‌توان به عنوان عمل مباحی انجام داد و انتظار پاداش در برابر انجام آن‌ها، ناروا خواهد بود؛ چراکه طریق معتبری بر دریافت آن‌ها وجود نداشته است.
 از دیگر سو، جان‌مایه اخبار من‌بلغ، رهنمون به ایجاد سکون قلبی و آرامش عمل‌کنندگان، نسبت به مجموعه گزاره‌های روایی است که از انواع دلالت‌های آن‌ها مفهوم ثواب به معنای اعم برداشت می‌شود. نیک روشن است که این وعده، هم در اخبار معتبر و هم در اخبار ضعیف صادق خواهد بود. نهایت اینکه، عمل به وعده ثواب در اخبار غیرمعتبر، تنها ارشادی به حکم عقل و از باب احتیاط عملی خواهد بود و در اخبار معتبر، حکمی مولوی شمرده می‌شود.

بر این اساس، عمل به اخبار ضعیف، به معنای انتساب آن‌ها به شرع یا انگیزه استحباب شرعی ناروا خواهد بود. بر اساس این پژوهش، حدیث مورد بحث در مقام بیان هدایت ویژه الهی در عرصه‌ها و مراتب گوناگون دینداری است. یکی از مصادیق آن، برخوردار شدن از دل‌آرامی نسبت به انجام اعمالی است که با وجود حصول وثوق یا ظن از طرق معتبر، نسبت به مطابقت آن‌ها با واقع تردید وجود دارد. بر این اساس، رویکرد برگزیده، توسعه‌ای بر مفهوم پیش‌گفته در رویکرد کلامی است.

۳. نتیجه‌گیری

در بررسی سندی و دلالتی حدیث تفسیری امام رضا علیه السلام درباره آیه ۱۲۵ سوره انعام این نتایج حاصل آمد:

۱. روایت مزبور از نظر سندی متصل، عادی و صحیح است. پس، معتبر و قابل استناد خواهد بود.
۲. از این روایت برای اثبات یکی از مسائل دانش اصول، یعنی قاعده تسامح در ادله سنن بهره گرفته شده است. در این رویکرد، حدیث پیش‌گفته، در مقام بیان ایجاد اطمینان به بهره‌مندی از ثواب مندرج در اخبار غیر معتبر است.
۳. کسانی این روایت را برای اثبات تردیدزدایی از مکلف در هنگامه شک به مطابق بودن اخبار معتبر با مقام واقع عند الشارع به کار بسته‌اند. باورمندان به بهره از حدیث در رویکرد کلامی معتقدند که حدیث پیش‌گفته در مقام بیان بهره‌مندی مکلف از بخشش ویژه الهی برای استوار شدن باور به مدلول اخبار معتبری است که در مطابقت آن‌ها با واقع تردیدی وجود دارد.
۴. بنا بر یافته‌های پژوهش، نمی‌توان از حدیث در رویکرد اصولی بهره جست؛ چراکه حکم عقلایی

عدم التزام به اخبار غیر معتبر، مانع از عمل به محتوای اخبار ضعافی می‌شود که تنها بیانگر نتیجه‌ای خاص برای عملی هستند.

۵. در رویکرد برگزیده مفهوم کلامی پیش‌گفته توسعه داده شده است. به این بیان که بهره‌مندی از هدایت ویژه الهی، نه تنها سبب دل‌آرامی در انجام محتوای اخبار معتبر می‌گردد؛ بلکه سبب تقویت روحیه و روشن‌بینی در مواجهه با حوزه‌های مختلف آموزه‌های دینی می‌شود. از این لحاظ، مدلول حدیث اختصاصی به گستره فقهی ندارد؛ بلکه هر گونه آموزه‌های عقیدتی و اخلاقی را نیز شامل می‌شود.

منابع و مأخذ

قرآن حکیم. ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

ألوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی**. بیروت: دار الکتب العلمیه.

ابطحی، محمد علی. (۱۴۱۷ق). **تهذیب المقال فی رجال النجاشی**. چاپ دوم. قم: نگارش.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۰ق). **من لا یحضره الفقیه**. چاپ پنجم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

_____ . (۱۳۷۸ق). **عیون أخبار الرضا**. تهران: بی‌نا.

_____ . (۱۳۹۸ق). **التوحید**. قم: جامعه مدرسین.

ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸ م). **جمهرة اللغة**. بیروت: دار العلم للملایین.

ابن زهره، حمزه بن علی. (۱۴۱۷ق). **غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع**. قم: مؤسسه الإمام الصادق علیه السلام.

ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۰۹ ق). **إقبال الأعمال**. چاپ دوم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ق). **تفسیر التحریر و التنویر**. بیروت: مؤسسه التاريخ العربی.

ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). **معجم مقاییس اللغة**. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ق). **تفسیر القرآن العظیم**. بیروت: دار الکتب العلمیه.

اردبیلی، محمد بن علی. (۱۴۳۳ق). **جامع الروة و رافع الاشتباهات**. قم: بوستان کتاب.

زهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ق). **تهذیب اللغة**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

اکبری، رضا. (۱۳۹۲). «نگاهی تحلیلی به تصحیح خدانشناسی مردم توسط امام رضا علیه السلام». **فرهنگ رضوی**. سال اول. شماره ۴. صص: ۷-۲۴.

انصاری، مرتضی. (۱۴۱۴ق). **رسائل فقهیه**. قم: المؤتمر العالمی بمناسبه الذکری المئویه الثانيه لمیلاد الشیخ الانصاری.

ایروانی، جواد. (۱۳۹۹). **تسبیه پژوهی قرآنی، دفتر اول: تسبیهات اعتقادی**. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

- بجنوردی، حسن. (۱۴۱۹ق). **القواعد الفقهیه**. قم: الهادی.
- بحرانی، یوسف بن احمد. (۱۳۶۳). **الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة**. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- _____ . (۱۴۲۳ق). **الدرر النجفیة من الملتقطات الیوسفیة**. بیروت: دار المصطفی
- لاحياء التراث. ﷺ
- برقی، احمد بن محمد (۱۳۷۱). **المحاسن**. قم: دار الکتب الاسلامیه.
- بشوی، محمد یعقوب. (۱۳۸۵). «بررسی دیدگاه فریقین درباره آیه شرح صدر». **طلوع**. شماره ۲۰. صص: ۵۷-۸۰.
- بغدادی، عبدالقاهر. (۲۰۰۳م). **أصول الإیمان**. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- بهبهانی، محمدباقر بن محمداکمل. (۱۴۲۴ق). **مصباح الغلام فی شرح مفاتیح الشرائع**. قم: مؤسسه علامه مجدّد وحید بهبهانی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ق). **أنوار التنزیل و أسرار التأویل**. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶). **تفسیر کوثر**. قم: موسسه انتشارات هجرت.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۸ق). **الفصول المهمة فی أصول الأئمة (تکملة الوسائل)**. قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام.
- _____ . (۱۴۰۹ق). **وسائل الشیعة**. قم: آل البيت علیهم السلام.
- حسینی مراغی، عبد الفتاح بن علی. (۱۴۱۷ق). **العناوین الفقهیة**. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- خاتون آبادی، محمد بن علی. (۱۳۹۳). **متن کامل اربعین شیخ بهایی**. تهران: فراهانی.
- خوبی، سید ابوالقاسم. (۱۴۲۰ق). **معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواه**. قم: مکتبه محقق طباطبایی.
- _____ . (۱۴۲۲ق). **مصباح الأصول**. قم: موسسه إحياء آثار السيد الخوئی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). **مفردات ألفاظ القرآن**. بیروت: دارالقلم.
- روحانی، سید محمد. (۱۴۱۳ق). **منتقى الاصول**. قم: امیر.
- زبیدی، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). **تاج العروس من جواهر القاموس**. بیروت: دار الفکر.
- زرکشی، محمد بن بهادر. (۱۴۱۹ق). **النکت علی مقدمة ابن الصلاح**. ریاض: اضاء السلف.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). **الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل**. بیروت: دار الكتاب العربی.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۱۵ق). **الرسائل الأربع: قواعد أصولیة و فقهیة (التسامح فی أدلة السنن)**. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- _____ . (۱۴۱۸ق). **موسوعه طبقات الفقهاء**. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.

- _____ . (۱۴۱۲ق). *الإلهيات على هدى الكتاب و السنة و العقل*. سوم. قم. المركز العالمی للدراسات الاسلامی.
- شیخ بهایی، محمد بن حسین. (۱۴۱۵ق). *مفتاح الفلاح فی عمل الیوم و اللیله*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- _____ . (۱۳۹۰ق). *الحبل المتین فی أحكام الدین*. قم: کتابفروشی بصیرتی.
- شیرازی، سید صادق. (۱۴۳۲ق). *بیان الاصول*. چاپ دوم. قم: دار الانصار.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ق). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه*. تهران: فرهنگ اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۳). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. چاپ سوم. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- _____ . (۱۴۱۱ق). *الغیبة (للطوسی)*. قم: دار المعارف الاسلامیه.
- _____ . (۱۴۲۰ق). *فهرست کتب الشیعۀ و أصولهم و أسماء المصنفین و أصحاب الاصول (للطوسی)*. قم: مکتبه المحقق الطباطبائی.
- _____ . (۱۴۰۷ق). *تهذیب الأحکام*. چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- علامه حلی، حسن بن. (۱۴۱۱ق). *رجال العلامة الحلی*. چاپ دوم. نجف اشرف: دار الذخائر.
- فاضل لنکرانی، محمدجواد. (۱۳۹۶). *قاعدة التسامح فی أدلة السنن*. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. دوم. قم: هجرت.
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵ق). *تفسیر الصافی*. چاپ دوم. تهران: مکتبه الصدر.
- قاضی عبد الجبار، عبد الجبار بن احمد. (بی تا). *تنزیه القرآن عن المطاعن*. بیروت: دار النهضه الحدیثه.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). *الجامع لأحكام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- کریمیان، محمود. (۱۳۹۷). «اعتبار سنجی و مفهوم شناسی احادیث من بلغ». *حدیث حوزه*. بهار و تابستان: صص ۷-۲۱.
- کلانتری، علی اکبر. (۱۳۸۹). «تسامح در ادله سنن، قاعده‌ای ناکار آمد». *علوم اسلامی*. شماره ۱۷؛ زمستان: صص ۲-۲۲.
- _____ . (۱۳۹۷). «چگونگی مواجهه فقها با اخبار من بلغ و برداشتی نو از این اخبار». *فقه*

- و اصول**. شماره ۱۱۳. تابستان: صص ۹۹-۱۱۴.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). **کافی**. قم: دار الحدیث.
- مازندرانی، محمد صالح بن احمد. (۱۳۴۲). **شرح الکافی**. تهران: المكتبة الاسلامیة للنشر و التوزیع.
- مامقانی، عبدالله. (۱۴۱۱ق). **مقباس الهدایه**. قم: آل البيت علیه السلام.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). **بحار الأنوار**. چاپ دوم. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- _____ . (۱۴۰۴ق). **مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول**. چاپ دوم. تهران: اسلامیه.
- مجلسی، محمد تقی بن مقصود علی. (۱۴۰۶ق). **روضه المتقین**. چاپ دوم. قم: کوشانپور.
- محقق اصفهانی، محمد حسین. (۱۴۱۸ق). **نهایة الدراریة فی شرح الکفایة**. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحیاء التراث.
- محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۶۸). «علائم شرح صدر». **بامداد اسلام**. شماره ۹۶. صص: ۷-۲۴.
- مدرس تبریزی، میرزا محمد علی. (۱۳۹۵). **ریحانه الادب**. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). **تفسیر المراغی**. بیروت: دار الفکر.
- مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰ق). **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**. چاپ سوم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- مظاهری، حسین. (۱۳۹۷). **عوائد القواعد الفقهیة**. اصفهان: مؤسسه فرهنگي مطالعاتی الزهراء (علیها السلام).
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۰ق). **التمهید فی علوم القرآن**. قم: مرکز مدیریت.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). **تصحیح الاعتقادات الامامیه**. قم: المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۱). **تفسیر نمونه**. چاپ دهم. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۸ق). **انوار الأصول**. چاپ دوم. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب علیه السلام.
- میرداماد، محمد باقر بن محمد. (۱۳۸۰). **الرواشح السماویة فی شرح الأحادیث الإمامیة**. قم: دارالحدیث.
- نائینی، محمد حسین. (۱۳۷۶). **فوائد الاصول**. تقریرات محمد علی کاظمی خراسانی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی. (۱۴۱۵ق). **مستند الشیعه فی احکام الشریعه**. قم: آل البيت علیه السلام.
- _____ . (۱۳۷۵). **عوائد الایام**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

References

The Holy Quran, Translated by Makarim Shirazi, N.

Alousi, A. 1405 AH. *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azeem and Al-Saba al-Mathani*. Beirut: Dar al-Kutub al-Elmiyah.

Abtahi, M. A. 1417 AH. *Tahzib al-Maqal fi Rijal al-Njashi*. 2nd edition, Qom: Negaresh.

- Ibn Babawayh, M. 1410 AH. *Man La Yahzuruh al-Faqih*. 15th edition, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Ibn Babawayh, M. 1378 AH. *Uyoun Akhbar al-Reza*. Tehran.
- Ibn Babawayh, M. 1398 AH. *Al-Tawhid*. Qom: The Society of Seminary Teachers of Qom.
- Ibn Duraid, M. 1988. *Jamharat al-Lugha*. Beirut: Dar al-Alam Lilmolayin.
- Ibn Zuhra, H. 1417 AH. *Ghunyat al-Nazoo ila Elmi al-Usul wal-Faroo*. Qom: Imam al-Sadiq Foundation.
- Ibn Tawus, A. 1409 AH. *Iqbal al-Aamal*. 2nd edition. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya.
- Ibn Ashur, M. T. 1420 AH. *Tafsir al-Tahrir wal-Tanwir*. Beirut: Arab History Foundation.
- Ibn Faris, A. 1404 AH. *Mujam Maqayis al-Lughah*. Qom: Maktab al-Aalam al-Islami.
- Ibn Kathir, I. 1419 AH. *Tafsir al-Quran al-Azim*. Beirut: Dar al-Kutub al-Elmiya.
- Ardabili, M. 1433 AH. *Jame al-Rowat wa Rafi al-Eshtebahat*. Qom: Boštan Kitab.
- Azhari, M. 1421 AH. *Tahzibul Lughat*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Ansari, M. 1414 AH. *Rasaal Fiqhiyah*. Qom: World Conference on the Commemoration of al-Shaykh al-Ansari's Birth Anniversary.
- Irvani, J. 2019. *The Review of Sophestries about the Holy Quran, Volume 1: The Sophestries of the Religious Beliefs*. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences.
- Bojnordi, H. 1419 AH. *Al-Qawaid al-Fiqhiya*. Qom: Al-Hadi.
- Bahrani, Y. 1363. *Al-Hadaiq al-Nazirah fi Ahkam al-Itrah al-Tahirah*. Qom: Islamic Publishing Center.
- Bahrani, Y. 1423 AH. *Durar al-Najafiyah min al-Multaqaṭat al-Yusufiyah*. Beirut: Dar al-Mustafa (PBUH) li-Ehya Turath.
- Barqi, A. 1371. *Al-Mahasin*. Qom: Dar al-Ketab al-Islamiya.
- Baghdadi, A. 2003. *Usul al-Iman*. Beirut: Dar wa Maktabah al-Hilal.
- Behbahani, M. B. 1424 AH. *Masabih al-Zelam fi Sharh Mafatih al-Sharayeh*. Qom: The Institute of Allameh Mujaddid Wahid Behbahani.
- Baidawi, A. 1418 AH. *Anwar al-Tanzir wa Asrar al-Tawil*. Beirut: Dar Ihiya al-Turath al-Arabi.
- Jafari, Y. 1376. *Tafsir Kawthar*. Qom: Hijrat Publication Institute.
- Hur Amili, M. 1418 AH. *Al-Fusul al-Muhimma fi Marifat al-Aimma*. Qom: Institute of Islamic Studies of Imam Reza (AS).
- Hur Amili, M. 1409 AH. *Wasail al-Shia*. Qom: Aal al-Bayt (AS).
- Hosseini Maraghi, A. 1417 AH. *Al-Anawin al-Fiqhiyah*. Qom: Islamic Publishing Center.
- Khatun Abadi, M. 2013. *The Full Text of "Arbain Sheikh Bahai"*. Tehran: Farahani.

- Khoei, S. A. 1420 AH. *Mujam Rijal al-Hadith Wa Tafsil Tabaqat al-Ruwah*. Qom: Maktaba Mohaqiq Tabatabai.
- Khoei, S. A. 1422 AH. *Misbah al-Usul*. Qom: Al-Sayed al-Khoei Works Republication Institute.
- Raghib Isfahani, H. 1412 AH. *Al-Mufradat fi Gharib al-Quran*. Beirut: Dar al-Qalam.
- Rouhani, S. M. 1413 AH. *Montaqi al-Usul*. Qom: Amir.
- Zubaydi, M. 1414 AH. *Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus*. Beirut: Dar al-Fikr.
- Zarakshi, M. 1419 AH. *Al-Nokat ala Moqadama Ibn Salah*. Riyadh: Azwa al-Salaf.
- Zamakhshari, M. 1407 AH. *Al-Kashshaf an Haqaaiq al-Tanzeel*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
- Sobhani, J. 1415 AH. *Al-Rassail al-Arba: Qavaid Usuliyah wa Fiqhiyah*. Qom: Institute of Imam Sadiq (AS).
- Sobhani, J. 1418 AH. *Mosoa Tabaqat al-Fuqaha*. Qom: Imam Sadiq (AS) Institute.
- Sobhani, J. 1412 AH. *Al-Elahiyat ala Hoda al-Kitab wa al-Sunnah wa al-Aql*. 3rd edition, Qom: Al-Markaz al-Alemi lil-Derasat al-Islami.
- Sheikh Bahai, M. 1415 AH. *Miftah al-Falah fi Ahkam al-Din*. Qom: Al-Nashr al-Islami Institute.
- Sheikh Bahai, M. 1390 AD. *Al-Habl al-Matin fi Ahkam al-Din*. Qom: Basirati Bookstore.
- Shirazi, S. S. 1432 AH. *Bayan al-Usul*. 2nd, Qom: Dar al-Ansar.
- Sadeghi Tehrani, M. 1406 AH. *Al-Furqan fi Tafsir al-Quran*. Tehran: Islamic Culture.
- Tabarsi, F. 1373. *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. 3rd edition, Tehran: Naser Khosrow.
- Tabari, M. 1412 AH. *Jami al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar al-Marifah.
- Tusi, M. *Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar Ihya al-Turah al-Arabi.
- Tusi, M. 1411 AH. *Al-Ghayba*. Qom: Dar al-Maarif al-Islamiyah.
- Tusi, M. 1420 AH. *Fehrest Kutub al-Shia*. Qom: Maktabah al-Mohaqiq al-Tabatabai.
- Tusi, M. 1407 AH. *Tahzib al-Ahkam*. 4th edition, Tehran: Islamic Bookstore.
- Allameh Helli, H. 1411 AH. *Rijal al-Allameh al-Helli*. 2nd edition, Najaf Ashraf: Dar al-Zakhair.
- Fazel Lankarani, M. J. 1396. *Qaidah al-Tasamoh fi Adilate al-Sunan*. Qom: Jurisprudential Center Holy Imams (AS).
- Fakhr Razi, M. 1420 AH. *Al-Tafsir al-Kabir*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Farahidi, Khalil. 1409 AH. *Kitab al-Ayn*. 2nd, Qom: Hijrat.
- Feyz Kashani, M. M. 1415 AH. *Tafsir al-Safi*. 2nd, Tehran: Maktabah al-Sadr.

Qazi Abdul Jabbar, A. *Tanziyyah al-Quran an al-Matain*. Beirut: Dar al-Nahzah al-Hadisah.

Qurtubi, M. 1364. *Al-Jamee lil-Ahkam al-Quran*. Tehran: Naser Khosrow.

A Study around the Validity and Concept of the Hadiths of “Man Balagh”

Karimian, M. 1397. A Study around the Validity and Concept of the Hadiths of “Man Balagh”. *Hadith Hoze*, pp. 7-21.

Kelantari, A. A. 1389. The Tolerance about Hadiths’ Principle, an Ineffective Rule. *Islamic Sciences*, 17, pp. 2-22.

Kelantari, A. A. 2017. The Manner of Jurists to Deal with “Man Balagh” Hadiths and a New Understanding of These Hadiths. *The Journal of Fiqh and Usul*, 113, pp. 114-99.

Kulayni, M. 1429 AH. *Kafi*. Qom: Dar al-Hadith.

Mazandarani, M. S. 1342. *Sharh al-Kafi*. Tehran: Al-Maktabah al-Islamiyah lil-Nashr wa al-Tozih.

Mamqani, A. 1411 AH. *Miqbas al-Hidayah*. Qom: Aal al-Beyt (AS).

Majlesi, M. B. 1403 AH. *Bihar al-Anwar*. 2nd edition, Beirut: Dar Ihya al-Turah al-Arabi.

Majlesi, M. B. 1404 AH. *Miraat al-Uqool*. Tehran: Islamiyah.

Majlesi, M. T. 1406 AH. *Rozat al-Muttaqin*. 2nd edition, Qom: Koshanpour.

Mohaqqiq Isfahani, M. S. 1418 AH. *Nahayat al-Darayah*. Qom: Aal al-Beyt lil-Ehya Turath.

Modares Tabrizi, M. M. A. 2015. *Reyhanat al-Adab*. Qom: Imam Sadiq (AS) Institute.

Maraghi, A. M. *Tafsir al-Maraghi*. Beirut: Dar al-Fikr.

Mustafavi, H. 1430 AH. *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Quran*. 3rd edition, Beirut: Dar al-Kutub al-Elmiyah.

Mazaheri, H. 2017. *Awaid al-Qawaid al-Fiqhiyah*. Isfahan: Cultural and Scientific Institute of al-Zahra (AS).

Marefat, M. H. 1410 AH. *Al-Tamhid fi Olum al-Quran*. Qom: Seminary Management Center.

Mufid, M. 1413 AH. *Tashih al-Itiqadat al-Imamiyyah*. Qom: The World Conference of Sheikh al-Mufid.

Makarem Shirazi, N. 1371. *Tafsir Nemooneh*. 10th edition, Tehran: Islamic Bookstore.

Makarem Shirazi, N. 1428 AH. *Anwar al-Usul*. 2nd edition, Qom: The School of Imam Ali Ibn Abi Talib (AS).

Mirdamad, M. B. 1380. *Al-Rawasheh al-Samayivah*. Qom: Dar al-Hadith.

Naini, M. H. 1376. *Fawaid al-Usul*. Qom: The Society of Seminary Teachers of Qom.

Naraqji, A. 1415 AH. *Mosānad al-Shia fi Ahkam al-Sharia*. Qom: Aal al-Beyt (AS).

Naraqji, A. 1375. *Awaid al-Ayam*. Qom: Islamic Propagation Center.